

УДК 94 (477):341.485

Горова Олена Олександрівна,

доктор психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри практичної психології, Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, дійсний член Асоціації політичних психологів, 04070, Україна, Київ, вул. Андріївська, 15, кім. 32, тел.: 0688768251, e-mail: gorovaya.111@gmail.com

Горовая Елена Александровна,

доктор психологических наук, доцент, заведующая лабораторией социально-психологических технологий Института социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины, профессор кафедры практической психологии, Институт уголовно-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, действительный член Ассоциации политических психологов, 04070, Украина, г. Киев, ул. Андреевская, 15, к. 32, тел.: 0688768251, e-mail: gorovaya.111@gmail.com

Olena Oleksandrivna Gorova,

Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Laboratory of socio-psychological technologies of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of Applied Psychology, Institute of Penal Service of the National Academy of Internal Affairs, member of the Association of Political Psychology, 04070 Ukraine, Kyiv, str. Andrew, 15, room 32, tel.: 0688768251, e-mail: gorovaya.111@gmail.com

Невмержицька Світлана Павлівна,

магістр, вчитель історії, Житомирська загальноосвітня школа I–III ступенів № 17, 10030, Україна, м. Житомир, вул. Київська, 49, тел.: 0982596785, e-mail: oblivion.zt@gmail.com

Невмержицкая Светлана Павловна,

магистр, учитель истории, Житомирская общеобразовательная школа I–III ступеней № 17, 10030, Украина, г. Житомир, ул. Киевская, 49, тел.: 0982596785, e-mail: oblivion.zt@gmail.com

Switlana Pavlivna Nevmerzhytska,

master, teacher of history, Zhytomyr School I–III levels number 17, 10030, Ukraine, Zhytomyr, str. Kyiv, 49, tel.: 0982596785, e-mail: oblivion.zt@gmail.com

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ — АКТ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Анотація. Проаналізовано виникнення геноциду в Україні, як наслідку штучно спричиненого голодомору в 1932–1933 роках. Розширено і поглиблено наукове дослідження соціально-економічних і політичних причин голодомору, політики тоталітарного режиму. Міжнародне та вітчизняне визнання голодомору в Україні заклало наукову базу для його дослідження.

Ключові слова: голодомор, тоталітаризм, геноцид, політичні репресії, хлібозаготівельна кампанія.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 ГОДОВ — АКТ ГЕНОЦИДА УКРАИНСКОГО НАРОДА

Аннотация. Проанализировано появление геноцида в Украине, как следствия искусственно вызванного голодомора 1932–1933 годов. Расширено и углублено научное исследование социально-экономических и политических причин голодомора, политики тоталитарного режима. Международное и отечественное признание голодомора в Украине заложило научную базу для его исследования.

Ключевые слова: голодомор, тоталитаризм, геноцид, политические репрессии, хлебозаготовительная кампания.

HOLODOMOR OF 1932–1933 IS AN ACT OF GENOCIDE AGAINST THE UKRAINIAN PEOPLE

Annotation. In the article the origin of genocide in Ukraine is analysed, as a result of artificially organized famine in 1932–1933. Scientific research of socio-economic and political reasons of holodomor, policies of the totalitarian regime is extended and deep. International and domestic confession of holodomor in Ukraine set down a scientific base for its research.

Keywords: holodomor, totalitarianism, genocide, political repressions, bread harvesting campaign.

Постановка проблеми. На сьогодні значна увага української громадськості, вчених-істориків, політиків, а також їхніх міжнародних колег зосереджена на вивченні питання організації штучного масового голоду, що спричинив загибель мільйонів українців у сільській місцевості.

вості на території Української СРР, з метою придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Однак проблема геноциду є набагато глибшою. Її вирішення потребує переосмислення не тільки питань насильницького вилучення продовольства, блокаду сіл та цілих районів, заборону виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресії щодо незгодних тоталітарною системою та створення для українців життєвих умов, що були розраховані на їхнє фізичне знищення. Така політика режиму — злочин проти людяності, який відповідає Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, — об'єктивним результатом цього вивчення стало утворення Українського інституту національної пам'яті. Однією з відповідей на виникнення геноциду в Україні та недопущення його виявів є вивчення причинно-наслідкових закономірностей і утвердження демократичних цінностей, де усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності і правах, їм забезпечується право вільно висловлювати погляди та право на свободу думки, совісті і релігії.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблему голодомору 1932–1933 років розглядають у своїх працях відомі історики Т. Снайдер, Н. Норман, Дж. Мейс, Р. Конквест, М. Попович та ін. За останній період у вітчизняній історіографії розширюється і поглиблюється наукове дослідження соціально-економічних

і політичних причин голодомору 1932–1933 років. Такі дослідники, як П. Панченко, О. Неживий, С. Кульчицький стверджують, що причиною голодомору стала політика тоталітарного режиму.

Тема голодомору широко представлена в мережі Інтернет. Найбільш корисними можуть бути сайти: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/> спеціальний розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України; — <http://www.golodomor.org.ua/>

Протягом тривалого часу голодомор в Україні 1932–1933 років був викреслений з історії. Ця тема замовчувалася в пресі, літературі, офіційних документах. Лише в останні десятиліття періоду гласності, демократизації й національного відродження України почали говорити про це страшне лихоліття. Науковці намагаються зрозуміти, що насправді сталося в 1932–1933 роках, осмислити причини голодомору, з'ясувати його суть, демографічні наслідки. Адже правда про голод найбільше потрібна сучасному поколінню України. Тому актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю подальшої розробки науково обґрунтованих оцінок акту геноциду тоталітарного режиму більшовицької влади.

Мета статті. Розкрити та оцінити масштабність трагедії, викликаной голодомором 1932–1933 років. Довести та розкрити факт геноциду радянської влади у ставленні до українського народу.

Виклад основного матеріалу. Термін “геноцид” вперше у 1944 р. запропонував польський юрист-

кримінолог Р. Лемкін. На підставі його досліджень зазначений термін було визнано світовим співтовариством та за його участі Генеральна асамблея ООН 9 грудня 1948 року прийняла Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього. Згідно зі статтею 2 Конвенції геноцидом визнаються дії, які вчиняються “з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку”, зокрема через “навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення” [3, с. 4].

Репресивна політика як форма панування чужих режимів в Україні має глибоке коріння та безліч складових. Традиційно у дорадянський період основним її джерелом була російська влада у різноманітних виявах. Це досконало дослідив Михайло Грушевський, починаючи з XVII століття і закінчуючи подіями 1918 року [9, с. 45].

Глибше зрозуміти трагедію голодомору для сучасників допоможе аналіз механізмів політичної системи радянської держави 30-х років XX століття.

Політична система — це сукупність державних, недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, регулювання політичних процесів, взаємин між соціальними групами, націями, державами, забезпечують політичну стабільність, прогресивний розвиток.

Права конкретної особи, різних класів, націй у суспільстві може захистити політична система, яка має сукупність методів, що саморегулю-

ють відносини у суспільстві, контролюють діяльність владних структур, забезпечують свободу громадян, але таких можливостей немає у тоталітарній політичній системі.

Термін тоталітаризм (від пізньолат. *totalis* — цільність, повнота) виник і отримав розповсюдження в 20–30-х роках XX століття і використовувався для означення політичних режимів у фашистській Італії, нацистській Німеччині та більшовицькому СРСР [18].

Тоталітаризм — характерна для диктаторських режимів XX століття система управління, яка прагнула до повного підпорядкування суспільства державі за допомогою:

- 1) монополій на інформацію;
- 2) офіційної державної ідеології, обов’язкової для громадян;
- 3) терору таємних служб;
- 4) масових монопартиї.

Творці теорії (Г. Арндт, З. Бжезінський, К. Фрідріх) наголошували на структурній подібності фашистських і комуністичних держав.

Теорія тоталітаризму вибудовується в 40–50-х роках минулого століття. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму — праці австрійського економіста і політичного діяча І. Ф. Кураса, психолога Ф. Хайека “Шлях до рабства” (1944) і політичного мислителя Х. Арндт “Джерела тоталітаризму” (1951), а також спільна праця американських політологів К. Фрідріха й З. Бжезінського “Тоталітарна диктатура й демократія” (1956). До цих джерел слід додати роботу британського філософа і соціолога К. Поппера “Відкрите суспільство і його вороги” (1945).

Тоталітаризм — це певний тип політичної і суспільної системи, відповідний політичний режим. Відомо два узагальнені визначення цього суспільного устрою. Згідно з першим, тоталітаризм — це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою, який характеризується всеосяжним контролем влади над ними, підпорядкуванням усієї політичної системи колективній меті й офіційній ідеології. Тоталітаризм — це відповідний тип політичної і суспільної системи, політичний режим. За другим, тоталітарний режим — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість, з повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Тоталітаризм — найвитонченіша форма авторитаризму.

Для тоталітарного режиму характерні: контроль однієї політичної організації — партії-держави над політикою, економікою, соціальною, духовною сферами суспільства. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний, нікому не підзвітний лідер. За тоталітарного режиму здійснюється пряме політичне реформування економіки. Головним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій.

Тоталітарний режим Радянського Союзу чітко вписувався у структуру політичних підсистем, що й забезпечувало йому кривавий успіх у вирішенні поставлених завдань.

Перша підсистема: побудова соціалізму, створення сильної держави. Друга підсистема: інтеграція різних суспільних груп. Третя: ле-

гітимізація, а саме згода суспільства на визнання верховенства влади шляхом специфічних процедур. Отже, авторитет влади підтримувався за рахунок того, що з метою викриття “винних” постійно йшов пошук ворогів на місцях, у низових ланках управління. У постанові ЦК КП(б) У від 18 листопада 1932 року зазначалося, що в ряді сільських парторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, викрита змова цілих груп комуністів і окремих керівників партійних осередків з куркулями, петлюрівцями та іншими ворогами народу [14, с. 42].

Голод 30-х років посідає особливе місце в історії радянської тоталітарної системи. Це був пік голодоморної практики влади, найстрашніший вияв соціального нищення другого радянського голодомору, з його терористичною направленістю, коли людина свідомо приречена на муки згасання життєвих сил, втрату людської подобі. Покарання голодом стало верхом цинізму радянської влади. 15 березня 1933 року С. Косіор підписав адресовану ЦК ВКП(б) доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній є фраза, яка пояснює все: “Те, що голодування не навчило багатьох колгоспників уму-разуму, показує незадовільна підготовка до сівби як раз у найбільш неблагополучних районах” [2, с. 443]. Український генсек жалівся, що навіть голод не навчив селян працювати на державу.

Соціальною патологією голодомору 30-х років є його геноцидний характер — вбивство, як можна більшої кількості селян та інших верств населення. Як відомо, міць тоталі-

тарної системи трималася на силі карально-репресивних органів.

Якщо в гітлерівській Німеччині соціально-біологічна селекція населення здійснювалася за расовою ознакою, то у сталінському СРСР — за ідейно-класовою. Голодомор 30-х років особливий ще й за тривалістю у часі і просторі. Голод охопив усю територію України і мав всеукраїнський, всеохоплюючий характер, що посилювало його трагізм і вбивчу силу — ніде не можливо було врятуватися від голоду в межах України. Голод був найдовшим за терміном дії: фактично голодування почалося із січня 1931 року, а його симптоми (недоїдання, страх голоду) позначилися на суспільному житті 1934–1935 років [4, с. 171].

Події, які відбулися в 30-х роках ХХ століття, були закономірним наслідком економічно необґрунтованої політики партійного і радянського керівництва СРСР, передусім Й. Сталіна. Він визрівав поступово і мав конкретні соціально-економічні та політичні передумови. Голод не переріс би в страшну трагедію, якби не нехтування вищим керівництвом країни об'єктивних законів розвитку суспільства.

Страшне те, що українські керівники були обізнані зі становищем на місцях, знали і зрадливо мовчали. Мовчали і більшість партійно-державних місцевих органів влади, які були слухняними “гвинтиками” сталінської диктатури. Мало того, вони самі сприяли дезінформації і фальсифікації справжнього становища голодуючого населення.

Політична система Радянської держави користувалася методами

деспотичних режимів. Найжахливішим був режим проти українського селянства. Один з його етапів — колективізація. Колективізація — знищення українського селянства — основи етносу.

Після Лютневої революції 1917 року в Україні піднялася хвиля визвольного руху. З проголошенням Української Народної Республіки нація стала на шлях створення демократичної держави. Вже за місяць, на початку 1917 року, В. Ленін та Л. Троцький оголосили Україні війну. Україна розглядалася більшовиками як величезна ресурсна база. Український хліб і вугілля, сіль і метал — одна з головних причин агресії більшовицької Росії Української Народної Республіки. Дії проти України були продиктовані не тільки економічними, а й ідеологічними причинами. У 1919 році більшовики розпочинають втілення комуністичної ідеології в практику.

Обґрунтовуючи необхідність нової терористичної політики, сталінські прибічники посилалися на нібито тяжке становище в сільському господарстві, хлібозаготівельну кризу, яку можна подолати, перейшовши від одноосібного до колективного господарювання, почавши боротьбу з куркулями.

Хоч як би там було, дефіцит зерна у січні 1928 року становив якихось 2,16 млн т. Це ні в якому разі не тягло за собою “кризи” або “небезпеки” (на чому наполягав Сталін), бо ж, незважаючи на деяке зменшення обсягів вирощування зернових, інші галузі сільськогосподарського виробництва (зокрема тваринництво) перебували на піднесенні, і вало-

вий продукт порівняно з минулими роками зріс приблизно на 2,4 % (за іншими даними, щорічний приріст валового продукту досягав 5–5,5 %, що виглядає досить вірогідно). Таким чином, ніякої “кризи” не було, а просто селяни нормально реагували на конкретну ринкову ситуацію, спричинену штучним заниженням державних закупівельних цін на зерно [12, с. 100–101].

Таким чином, американський дослідник вказує на криміналістичні дії більшовицької політики, яка започаткувала катастрофічні дії та наслідки: масову та суцільну колективізацію. Фактично колективізація призводила до десоціалізації особи і суспільства, відкидаючи їх обох до часів первіснообщинного ладу, коли власність справді була спільною, бо ще не розвинена суб’єктивність людини не вичленовувала своєї індивідуальності з-поміж собі подібних і мислила себе в роді. З усвідомленням своєї індивідуальності та ідентифікуванням себе самої зі своєю власністю як продуктом власного творення людина вже не спроможна повернутися до стану родової самосвідомості, бо мислить себе самостійно і творцем своєї долі. А коли її позбавляють власності і “колективізують” примусом, утрачає набутий тисячолітній досвід суспільного життя і десоціалізується, підпорядкована тотальній силі примусу [17, с. 145]. У цьому й полягав план більшовицької влади. З цього часу починається фактичне винищення українського селянства як станової верстви українського народу. Головною у відносинах між владою і українським селянством стала дилема особистої свободи та

комуністичного примусу. Селянин навряд чи бачив себе інструментом в механізації історії. Навіть, коли він усвідомлював повністю кінцеву мету більшовицької політики, то певно, що він її не схвалював. Він протиставився політиці, яка силоміць забирала у нього землю і свободу.

Тоталітарна політика більшовицького режиму мала цілісний системний характер і була спрямована на створення умов, які прирікали мільйони українських селян на голодну смерть, — спочатку через конфіскацію всього продовольства, а потім через цілковиту ізоляцію населених пунктів з метою запобігання виїзду людей у пошуках їжі.

Саме з осені 1932 року дії більшовицької влади набувають чітких ознак, що дають підстави кваліфікувати їх як геноцид, відповідно до статті 2 Конвенції.

У липні 1932 року Кремль визначає для України заздалегідь нереальні плани хлібозаготівель. Встановлення нереальних для виконання обсягів поставок створювало можливість для подальшого застосування репресій за невиконання хлібоздачі.

Для забезпечення якнайшвидшої реалізації накреслень партії щодо комуністичної перебудови села, Й. Сталін та його прибічники розробили цілий комплекс репресивно-каральних заходів. Це і хлібні штрафи, і конфіскація майна, і виселення, і арешт, і тюремне ув’язнення, і навіть розстріл. Жертвами тотального терору ставали не лише рядові селяни, а й керівники колгоспів, голови сільських рад, працівники райкомів і райвиконкомів.

У переджнивні дні 1932 року з'явилися “несуни”. Виснажені голодом селяни крадькома м'яли колоски й несли зерно додому в кишенях, за пазухою. Коли про це стало відомо в Кремлі, уряд 7 липня 1932 року прийняв спеціальний закон про охорону соціалістичної власності, яким за розкрадання колгоспного майна призначалася “вища міра соціальної відповідальності” — розстріл із конфіскацією усього майна або ув'язнення на термін не менше 10 років також з конфіскацією всього майна. Амністія в цих випадках заборонялася. Народ назвав цей законодавчий акт “законом про п'ять колосків”. За його виконанням пильно наглядала прокуратура [19, с. 31].

Восени до України прибуває комісія з Москви на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Прийнято постанову “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель. Постановою як репресивні заходи запроваджуються натуральні штрафи — вилучення продовольства і худоби в господарствах, які заборгували за нереальними планами хлібозаготівель. У грудні цього ж року ЦК ВКП(б) зобов'язує українське керівництво в рахунок хлібозаготівель вивезти з українських сіл усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал.

Для розправи над селянами влада широко використовує спеціальні репресивні дії — занесення на “чорну дошку” районів, сіл та колгоспів за “невиконання хлібозаготівель”. Таке грубе порушення прав людини, стало однією з найпоширеніших форм знуцання тоталітаризму над беззахисним селянином.

Сигналом до рушійних дій стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в західних областях” від 14 грудня 1932 року. Насильство й терор покотилися Україною. Тоді як “червона мітла” ходила з двору в двір, вигрібаючи злиденне майно хлібороба, а голодна смерть косила людей в українських селах, органи ДПУ очищали від “ворожих елементів” та “організаторів зриву хлібозаготівель” державний апарат і кооперативні господарства. Законодавство стає зняряддям масового знищення громадян.

За лічені роки комуністи перетворили велику державу спочатку в табірну зону, а потім вигородили в ній гетто. Численні факти, живі свідки й свідчення, результати багаторічних досліджень міжнародних комісій доводять: голод був штучний, спланований на біологічне знищення української нації. На жаль, не збереглися записи про смертність у 1932–1933 роках ані в сільрадах, ані в РАГСах. Офіційні документи в той час фальсифікувалися, нищилися. Адже влада усвідомлювала свою причетність до злочину перед народом і не потребувала зайвого афішування своїх злодіянь, оскільки не буда зацікавлена у встановленні справжніх масштабів трагедії, поширенні будь-якої інформації з цього приводу.

Жертви голодомору обчислюються мільйонами. Дослідники називають різні цифри загиблих під час голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але, в будь-якому випадку, йдеться про МІЛЬОЙНИ безневинних жертв. А з урахуванням непрямих жертв (вна-

слідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруєнь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу), за приблизними підрахунками, голодомор забрав життя 14 мільйонів людей.

У пересічному українському селі від голодомору загинуло в 2–4 рази більше людей, ніж у Другій світовій війні. Наступний після 1939 року перепис населення в СРСР було проведено тільки в 1959 році. З 1926 року, тобто за 33 роки, кількість українців зросла всього на 1,5 мільйона. І це при тому, що на зламі 1930–1940-х років Україна отримала значне впливання населення внаслідок входження до її складу Галичини, Закарпаття і Буковини [18].

Коли дослідники говорять про Голодомор 1932–1933 років, мається на увазі період з квітня 1932 по листопад 1933 років. Саме за ці 17 місяців, тобто приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Пік голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 — щогодини, майже 25 тисяч — щодня. Найбільш постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8 % загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській рівень смертності був вищий у 5–6 разів. У Донбасі — у 3–4 рази. Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України [6].

Проте критерієм масштабності трагедії є, очевидно, не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе, як своє. Всеосяжність цієї національної катастрофи можна збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною.

Багато трагедій пережив український народ, але ніхто не заперечить, що 1932–1933 роки є найтрагічнішою сторінкою нашої історії. Голод став справжньою національною катастрофою. Вина за цю трагедію, злочин проти людства лежить на вищому партійному і державному керівництві СРСР і ВКП(б). Повну міру відповідальності несуть наступні за Сталіним покоління радянсько-компартійного керівництва.

Про голодомор заборонялося згадувати. Лише створена завдяки зусиллям української діаспори комісія Конгресу США на чолі з Дж. Мейсом у 1986 році назвала голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом. З ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Якуба Сандберга.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон України “Про голодомор 1932–33 років в Україні”, яким визначила трагічні події 30-х років в Україні геноцидом українського народу. Цей закон заклав юридичну базу для широкомасштабного дослідження, правового тлумачення і політичної оцінки злочинів проти людяності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз проведеної роботи вказує на те, що голодомор був наперед спланований, штучно створений тоталітарним режимом радянської влади. Опрацьовуючи факти, можна сміливо стверджувати, що голод 1932–1933 років це не фізіологічне явище, а, насамперед, цинічна форма політичного терору. Аналіз тодішніх подій переконливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Голод 1932–1933 років — найстрахітливіший серед численних злочинів сталінізму.

Світ, де тоталітаризм у тих чи інших формах продовжує існувати, повинен знати правду про голодомор, адже ці знання дозволять йому уникнути подібних трагедій у майбутньому.

Тільки системною, кваліфікованою і постійною роботою можна досягнути успіху в міжнародному визнанні голодомору як злочину геноциду, не від випадку до випадку, від річниці до річниці, а постійно. Нам потрібно вивчати досвід інших країн, які стали жертвами геноциду, щоб уникати помилок на шляху побудови демократичного суспільства в Україні, визнання нашої країни вільної і незалежної в міжнародному співтоваристві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Великий голод в Україні: звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 років в Україні.* К.: Києво-Могилян. акад., 2008. — 621 с.
2. *Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів.* — К., 1990. — с. 443
3. *Голодомор — геноцид українського народу 1932–1933 // В. Верестюк, В. Тилішак, І. Юхновський.* — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — 25 с.
4. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: матеріали Другої Міжнарод. науко. конф., (Київ, 15 листоп. 2002 р.).* — К.: МАУП, 2003. — 280 с.
5. *Голодомор 1932 — 1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення: матеріали Другої Міжнарод. наук. конф., (Київ, 28 листоп. 2003 р.).* — К.: МАУП, 2004. — 320 с.
6. *Голодомор 1932–33 років: цифри та факти [Електронний ресурс].* — Режим доступ: <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine%D1%81%D0%B0/holodomorremembrance/holodomor-numbers-facts> — Назва з екрану.
7. *Голодомор 1932–1932 років: м. Житомир (Книга пам'яті): зб. док. і спогадів / [вступ. стаття Р. Ю. Кондратюк; упоряд. Г. П. Мокрицький].* — Ж.: Волинь, 2008. — 496 с.
8. *Голодомори в Україні у XX столітті: навч. програма / О. І. Неживий.* — К.: МАУП, 2005. — 58 с.
9. *Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії [Електронний ресурс].* — Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskiyi/Na_porozi_novoi_Ukrainy_hadki_i_mrii/ — Назва з екрану.
10. *Кому був вигідний голодомор?: [зб. ст.] / [відп. ред. М. А. Дроздецька].* — К.: МАУП, 2004. — 62 с.
11. *Конвенція о предупреждении преступления геноцида и наказания за него // Сборник междунар. договоров.* — Нью-Йорк, 1989. — 164 с.

12. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К.: Либидь, 1993. — 383 с.
13. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1933 років як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2007. — 424 с.
14. *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні: 1932–1933 років // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 34–48.
15. *Наймарк Н.* Геноцид Сталіна / Н. Наймарк; [пер. В. Старка]. — К.: Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2001. — 135 с.
16. *Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область* / [ред. кол. М. А. Черненко, М. А. Черненко, В. М. Врублевський]. — Ж.: Полісся, 2008. — 1116 с.
17. *Неживий О. І.* Голодомори в Україні у ХХ столітті: навч. посіб. / О. І. Неживий. — К.: МАУП, 2007. — 325 с.
18. *Палій О.* Голодомор: факти, статистика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/573928-golodomor-fakti-statistika.html> — Назва з екрану.
19. *Панченко П. П., Іваненко В. В., Кравченко В. І.* Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933 / П. П. Панченко, В. В. Іваненко, В. І. Кравченко. — К.: Україна, 2003. — 349 с.
20. *Попович М. В.* Кровавий век / М. В. Попович. — К.: Кордон, 2015. — 989 с.
21. *Снайдер Т.* Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер; [пер. с англ. Л. Журнаджи]. — К.: Дуліби, 2015. — 583 с.
22. *Чорна книга України: зб. док., архівних матеріалів, листів, статей, досліджень, есе* / [упоряд., ред. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського]. — К.: Просвіта, 1998. — 782 с.